
PENTATEUHI AJALOOLIS- KRIITILISE UURIMISE SEISUST

Urmas Nõmmik

Tänapäeva kriitiline VT teadus on suuresti alguse saanud Pentateuhi uurimisest. Selle kiire arenguga eriti XVIII ja XIX sajandi Saksamaal kaasnes hulk hüpoteese, mis püüdsid ühel või teisel moel selgitada Pentateuhi tekkelugu ja mille seas jäi pikaks ajaks valitsevaks uuem ürikutehüpotees. Ent alates 1970. aastatest on situatsioon märgatavalt muutunud ning uurijate hulgas vahepeal saavutatud konsensus on kadunud. On esitatud niivõrd palju uusi küsimusi, et nendele vastamine ja teadlaste üksmeelele jõudmine võtab veel aastaid aega. Alljärgneva artikli esimene ülesanne on selgitada, millised on tähtsaimad uued küsimused ning millised suunad valitsevad praegu Pentateuhi uurijate hulgas. Teine ülesanne on tegeleda lähemalt mõne küsimusega, millest lähiaastatel üle ega ümber ei pääse, ning pöörata muu hulgas tähelepanu ka metodoloogiale, milles peitub ju lahenduste võti.

PENTATEUHI UURIMISE LÄHTEPUNKTID TÄNAPÄEVAL

Pentateuhi uurimisega seotud klassikaliste hüpoteeside hulka kuuluvad vanem ürikutehüpotees, fragmentidehüpotees, täiendushüpotees ja uuem ürikutehüpotees.¹ Nende hulgas on olnud tähtsaimad

¹ Pentateuhi vanema uurimisloo kohta vt Rudolf **Smend**, *Vana Testamendi tekkelugu* (Tartu: Tartu Ülikooli usuteaduskond, 1996), 30–70, 84–99, ja Otto **Kaiser**,

esimene ja neljas. Vanema ürikutehüpoteesi ehk Johann Gottfried Eichhorni ja Karl David Ilgeni teeneks XVIII sajandi lõpus tuleb lugeda Jumala pärisnime (*jwhh*) ja liiginime (*'ēlohīm*) ning veel mõne kriteeriumi alusel kolme põhiallika eristamist Gn-s. Sellele avastusele rajasid oma teesid XIX sajandi teisel poolel uuema ürikutehüpoteesi esindajad Karl H. Graf, Abraham Kuenen ja eelkõige Julius **Wellhausen**. Just Wellhauseni „Israeli ajaloo prolegomena” (1883)² on raamat, mida võib hoolimata selle vanusest praegugi lugemiseks soovitada.³ Uuema ürikutehüpoteesi järgi jaguneb Pentateuh nelja üriku vahel – Jahvisti (J), Elohisti (E), Preestri- raamatu (P) ja Deuteronomisti (D) vahel –, kusjuures nende vanuseline järjekord näeb välja järgmine: J, E, D ja P. Erinevad toimetajad ehk redigeerijad (R, täpsemalt nt R^P, R^{JE}) on ühendanud need allikad järjekorras J + E + P + D. Kolm allikat (J, E ja P) sisalduvad selle hüpoteesi järgi esimeses neljas piibliraamatus ehk Tetrateuhis, allikas D hõlmab peaaegu terve viienda raamatu, ent jätkub raamatutes Jo–Kn (Deuteronomistlik Ajalooraaamat = DtrG). Need põhiseisukohad jäid püsima järgneva saja aasta jooksul ning püsivad osa teadlaste veendumuse järgi praeguseni.⁴

Järgnevast seitsmest aastakümnest pärast Wellhausenit võib nimetada vaid kolme autorit, kes on diskussiooni oluliselt mõjutanud. Vormi- ja žanriloolisele meetodile aluse panijana tuntud Hermann **Gunkel** rakendas oma uut metoodikat ka Gn juures, eristades vanema rahvalikke ideaale kandva saagapärimuse nooremast

Grundriß der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments. Band 1: Die erzählenden Werke (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1992), 51–58.

² Julius **Wellhausen**, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Sechste Auflage (Berlin: Georg Reimer, 1905); selle raamatu esmatrükk kandis pealkirja „Israeli ajalugu I” (1878). Vrd ka *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*, Dritte Auflage (Berlin: Geord Riemer, 1899).

³ Vrd Kaiser, *Grundriß der Einleitung in die kanonischen und deuterokanonischen Schriften des Alten Testaments*, 54.

⁴ Nii nt on Werner H. **Schmidt** oma sissejuhatuses (*Einführung in das Alte Testament*, Fünfte erweiterte Auflage. De-Gruyter-Lehrbuch [Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1995], 40–139), jäänud truuks uemale ürikutehüpoteesile (vrd eriti lk 47). Vrd ka Richard Elliott **Friedmani** võitluslikku eessõna raamatus *Empirical Models for Biblical Criticism*. Ed. Jeffrey H. Tigay. Dove Studies in Bible, Language, and History (Eugene, Or.: Wipf and Stock Publishers, 2005), s.p.

kuningriiklust eeldavast ajalookirjutusest ja väites, et Gn koosneb hulgast saagadest. Tema Gn kommentaar (1901)⁵ avas tee suulise pärimuse olulise rolli mõistmisele piiblitraditsiooni kujunemisel.⁶ Gunkel andis järjekordse impulsi ajaloolis-kriitilisele vaateviisile, mis tõi piiblitekstide kirjapaneku üha hilisemasse aega võrreldes ajaga, millest tekstid jutustasid. Pärast mitut aastakümnet järgnes talle Gerhard **von Rad** (esmatrükk 1938)⁷, kes püstitas küsimuse saagade ja Pentateuhi lõppredaktsiooni vahele jäävatest saaga- ja muu pärimuse kogumikest. Need kogumikud pidid von Radi meelest arenema pikka aega üksteisest sõltumatult. Nende arengute keskmes pidi aga muutumatu suurusena seisma Iisraeli usutunnistus Egiptusest pääsemisest ja Püha maa pärimisest, mille alusepanija on ja mida kõige paremini esindab J. Hoolimata usutunnistuse järjepidevusest iseloomustab selle arengu erinevaid etappe pärimuse ja kogumike vormi ning süstematiseerituse muutuvus. Mõned aastad hiljem käsitles Martin **Noth** oma mõjukates uurimustes (1943; 1948)⁸ kolme suurt VT-d kujundanud kompleksi: Pentateuhhi, Deuteronomisti ja Kronisti. Ka Noth nägi Pentateuhhi kujundavaid põhiteemasid ja nende variatsioone pärimuse arengu taustal, ent pidas E, J ja P autoriteks konkreetseid isikuid, mitte koolkondi, kes võtsid suure osa pärimusest üle suuresti „valmis” kujul. Noth arvestas E lisamisega J-le (= JE) ning JE lisamisega P-le, sest viimane on väljendusviisis napp just seal, kus JE on rikkalik

⁵ Mõõtuandev on kolmas trükk ja selle arvukad kordustrukid: Hermann **Gunkel**, *Genesis*, Dritte neubearbeitete Auflage. Göttinger Handkommentar zum Alten Testament, 1/1 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1910). Vt eriti sissejuhatust ja sellest omakorda lk VII–XIII.

⁶ Parimaks Gunkeli tulemuste täiendajaks ja edasiarendajaks vormiloo alal on Claus **Westermann**, *Die Verheißungen an die Väter. Studien zur Vätergeschichte*. FRLANT 116 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976), käsitledes Gn jutustuste žanre, esiisadele antavate töötuste tüüpe ja ugariti tekstide tähtsust nt perekonnamotiivi mõistmisel Gn jutustustes.

⁷ Gerhard **von Rad**, „Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch” – G. von Rad, *Gesammelte Studien zum Alten Testament*. Theologische Bücherei, 8 (München: Chr. Kaiser, 1961), 9–86. Vt eriti programmilisi lk 9–11.

⁸ Martin **Noth**, *Überlieferungsgeschichtliche Studien. Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*, Dritte unveränderte Auflage (Tübingen: Max Niemayer, 1967); Martin **Noth**, *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch* (Stuttgart: Kohlhammer, 1948), vt eriti lk 247–271.

(= JEP). Kõikjal tuleb arvestada toimetamistöö käigus tekkinud lühendamiste ja ärajätmistega, eriti E allika puhul. Lõpuks ühendati Nothi meelest JEP D-ga. Sellise allikate erinevate teoloogiliste seisukohtade lihtsa liitmise tulemusena ei tekkinud Nothi arvates midagi põhimõtteliselt uut, sest taustaks olnud ajaloolised sündmused jäid ju kõikide ürikute jaoks samaks.

Ürikutehüpoteesi valitsemisperioodil on olnud vaid väikeseid ebakõlasid, millest olulisimad on ehk 1933. aastal ilmunud Paul **Volzi** ja Wilhelm **Rudolphi** kriitilised uurimused E kui allika võimalikkuse kohta.⁹

PENTATEUHI UURIMINE ALATES 1970. AASTATE LÕPUST

Pentateuhi uurimine on pärast 1970. aastaid sattunud taas VT teaduse fookusesse. Uus uurimislaine ei ole kaugeltki möödas ja teadlaste arvamused mõjuvad praeguses seisus vastandlikult.¹⁰ Olukorra komplitseeritust tõestab hulk koguteoseid, mis tegelevad Pentateuhi kriitika kriitikaga ehk põhiliselt praeguse uurimistsituatsiooni analüüsiga ning kannavad tüüpilisi pealkirju nagu

⁹ Paul **Volz**, Wilhelm **Rudolph**, *Der Elohist als Erzähler. Ein Irrweg der Pentateuchkritik?* BZAW, 63 (Giessen: Alfred Töpelmann, 1933). Volz seab muu hulgas (vrd lk 135jj) kahtluse alla ka P kui „jutustaja”, kes peaks olema pigem „toimetaja”. Rudolph eeldab lisaks, et J on Joosepi loo juba tervikuna üle võtnud (vrd lk 180–183).

¹⁰ Pentateuhi uuema uurimisloo kohta vt Otto **Kaiser**, „The Pentateuch and the Deuteronomistic History” – *Text in Context. Essays by Members of the Society for Old Testament Study*. Ed. A. D. H. Mayes (Oxford: Oxford University Press, 2000), 289–322; Otto **Kaiser**, „Pentateuch und Deuteronomistisches Geschichtswerk” – O. Kaiser, *Studien zur Literaturgeschichte des Alten Testaments*. Forschung zur Bibel, 90 (Würzburg: Echter Verlag, 2000), 70–120; Thomas **Römer**, „Brève présentation du débat actuel sur le Pentateuque: Le Pentateuque toujours en question” – *Le Pentateuque en question. Les origines et la composition des cinq premiers livres de la Bible à la lumière des recherches récentes*. Ed. Albert de Pury, Thomas Römer. 3e édition augmentée. Le Monde de la Bible, 19 (Gèneve: Labor et Fides, 2002), VII–XXXIX; Thomas **Römer**, „The Elusive Yahwist: A Short History of Research” – *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*. Ed. Thomas B. Dozeman, Konrad Schmid. Society of Biblical Literature Symposium Series, 34 (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2006), 9–27.

„Hüvastijätt Jahvistiga” ja „Pentateuh küsimärgi all”.¹¹ Seegi, et mõiste „Pentateuh” kõrval on taas rohkem kasutama hakatud mõisteid „Tetrateuh” (Gn–Nm), „Heksateuh” (Gn–Jo) ja „Enneateuh” (Gn–Km + Sm + Kn), iseloomustab hästi praegust keerulist seis.

Hans Heinrich Schmid, Sven Tengströmi ja Hermann Vorländeri¹² kõrval tuleb uue laine esilekutsumises eriti „süüdistada” Rolf **Rendtorffi**, kes reageeris 1977. aastal teosega „Pentateuhi traditsioonilooline probleem”¹³ uuema ürikutehüpoteesi lahendamata küsimustele. Ta kritiseeris von Radi ja Nothi töid lünga pärast, mille nad hoolimata oma traditsiooniloolisest programmist olid jätnud üksikpärimuste ja suurte pärimusekogumike tekkimise vahele, s.t nad ei olnud pööranud tähelepanu Gunkeli ja Hugo Gressmanni¹⁴ välja käidud „saagapärgade” (sks *Sagenkranz*) mõistele.¹⁵ Rendtorff soovitas loobuda üldse „allika” (= „üriku”) ning üksiku kindla teoloogilise visiooniga „autori” mõistetest, kui ei suudeta tõestada traditsiooniloolist arengukäiku üksiksaagast keeruka tekstikompleksi ühtse teoloogilise printsiibi valguses.¹⁶ Toetudes talle eelnenud aastakümnetel tehtud kriitilistele uurimustele, eristas

¹¹ Nt kaks eelmises märkuses nimetatud kogumikku: Dozeman, Schmid, ed. *A Farewell to the Yahwist?* ja 1989. aastal esimest korda ilmunud: de Pury, Römer, ed. *Le Pentateuque en question*; samuti vt Jan Christian **Gertz**, Konrad **Schmid**, Markus **Witte**. Hgg., *Abschied vom Jahwisten. Die Komposition des Hexateuch in der jüngeren Diskussion*. BZAW, 315 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2002).

¹² Vt Sven **Tengström**, *Die Hexateucherzählung. Eine literaturgeschichtliche Studie*. Coniectanea Biblica. Old Testament Series, 7 (Uppsala: Gleerup, 1976) (ta pöördu vormi- ja traditsiooniloo juurest kirjanduskriitika juurde ja rekonstrueeris töötuse-täitumise skeemi najal Heksateuhi algteksti); Hans Heinrich **Schmid**, *Der sogenannte Jahwist. Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung* (Zürich: Theologischer Verlag, 1976) (ta nägi Pentateuhi tervikuks siduvat kätt J asemel D-s); Hermann **Vorländer**, *Die Entstehungszeit des jehowistischen Geschichtswerkes*. Europäische Hochschulschriften, XXIII/109 (Frankfurt am Main jm: Peter Lang, 1978) (ta nihutas J+E tekkeaja VI saj eKr, seega võrreldes seniste käsitlustega mitusada aastat hilisemasse aega, ning arvestas mitme traditsiooni kõrvuti eksisteerimisega).

¹³ Rolf **Rendtorff**, *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*. BZAW 147 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1977).

¹⁴ Hugo **Gressmann**, *Mose und seine Zeit. Ein Kommentar zu den Mosesagen*. FRLANT, 1 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1913).

¹⁵ Rendtorff, *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, 6–8.

¹⁶ *Ibid.*, 11–13, 18.

Rendtorff Penta-, täpsemalt Heksateuhis järgmisi suuri komplekse: alglood, esiisade lood (nendes omakorda eraldi Aabrahami, Iisaki ja Jaakobi lood), Mooses ja Egiptusest lahkumine, Siinai, kõrberännak, maa hõivamine. Kõik need kannavad Rendtorffi meelest piisavalt vaid neile iseloomulikke jooni. Neist igäühe kujunemislugu tuleks tema meelest eraldi uurida ja kui teha proovivõrdlusi, siis on silmatorkavalt vähe ühist näiteks esiisade lugudel ning teiselt poolt Egiptusest väljarännaku, Siinai ja kõrberännaku lugudel. Seega oli Rendtorffi põhiliseks kriitikaobjektiks käsitlus J-st, aga osaliselt ka P-st, millest esimest ei saavatkan tõestada ühtse allikana ning teise puhul tuleb arvestada väiksema järjekindlusega, kui seni tehtud.¹⁷ Esimeseks (ja ainsaks) tõeliselt Pentateuhhi ühendavaks toimetajaks on D, mille käekirja nägi Rendtorff juba alates Gn-st ning mis ei luba väita, et Tetrateuh on üldse kunagi iseseisvana eksisteerinud.

Rendtorffi kriitika põhjustas arvukalt negatiivseid ja positiivseid reaktsioone, eriti aga vajaduse Pentateuhi „allikate” ja „autorite” küsimus uuesti kriitiliselt luubi alla võtta. Tema pärimus- ja koostamisloolisele vaateviisile, mida W. H. Schmidt on nimetanud ka fragmentidehüpoteesi omamoodi jätkuks¹⁸, sekundeeris Rendtorffi õpilane Erhard **Blum** kahe mahuka uurimusega 1984. ja 1990. aastal.¹⁹ Ka tema väitis, et esiisade lood koosnevad hulgast väiksematest kompositsioonidest, mille on toimetaja juba kirjaliikul kujul eest leidnud ja neid siis koondanud. Eeldades, et Joosepi lugu on olnud iseseisev novell, keskendus ta esimeses raamatus sellistele tekstidele nagu Jaakobi lugu (Gn 25:19jj*; 27–33*) ning Aabrahami lugude tuumik – Aabrahami ja Loti lugu (Gn 13*; 18j*). Esimene läheb tema arvates tagasi Iisraeli kuningriigi loomisaega (Jerobeam I) ja teise kontekst peab olema Juuda kuningriik. Pärast Iisraeli langust on keegi lihtsa liitmise meetodiga töötnud „koguja” need lood ning lisaks Joosepi loo ühendanud (= „Esiisade lugu 1”),

¹⁷ *Ibid.*, 145j.

¹⁸ Schmidt, *Einführung in das Alte Testament*, 50.

¹⁹ Erhard **Blum**, *Die Komposition der Vätergeschichte*. WMANT, 57 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1984), vt eriti lk 461jj; *Studien zur Komposition des Pentateuch*. BZAW 189 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1990).

lisades ka omalt poolt tekste. Eksiili ajal on tekkinud teksti vormitud töotuste ja ulatuslikumate lisandite (nt Gn 12:1–9*, 10jj; 16*; 21:8–21; 22*; 26*; 46:1–5a jne) abil (= „Esiisade lugu 2”). Viimaks on D „toimetaja” alles pärast eksiili ühendanud tekkinud „Esiisade loo 2” ulatuslikumasse ja kogu Iisraeli ajalugu käsitlevasse kompositsiooni, lisades mõningaid tekste nagu Gn 15 või 24. Blum väitis Rendtorffi jälgedes muu hulgas, et P kihistus üldse puudub esiisade lugudes. Oma teises raamatus tegeles ta põhiliselt Ex ja Nm tekstide alusel kahe suure (ja ainsa) kompositsiooniga, mis on Pentateuhhi kujundanud – P-eelse D laadis kompositsiooniga (KD) ja veelgi tähtsama preesterliku kompositsiooniga (KP). Sealjuures ei pärine kummaltki Pentateuhi „lõppkuju”, vaid selle kujunemisel on rolli mänginud nii preesterlike kui deuteronomistlike autorite hulgalised täiendused, nt vahemikus Ex 14–19 jm.²⁰

Rendtorffi ja Blumi liini jätkates ei eeldanud ka Jan Christian Gertz oma käsitlustes (2000; 2006)²¹ enam, et E ja J allikaid üldse kunagi iseseisvana eksisteerinud on. Tema arvates saab raamatutes Gn – 2Kn rääkida vaid kahest suurest teosest, P-st ja D-st. P on sealjuures ainus „pentateuhilik” tervikteos, hõlmates suure hulga tekste Gn 1 – Ex 40* (P põhikihistus ehk P^c) ja Ex 30 – Lv 26* (iseseisva P täiendused ehk P^s). Tekstid, mis on omistatud varem J-le ja E-le, jaotuvad Gertzil hoopis kolme suurde vanemasse kogumikku, millest kahte – eksiili eel Juudas alguse saanud alglugude (Gn 1–11*) ja veel enne Samaaria langust 722. aastal alguse saanud esiisade kompleksi (Gn 12–50*) – on P autor oma teosesse sulatanud. Kolmas, samuti juba VIII sajandil eKr alustatud ning esiisade lugudega konkureeriv kogumik jutustab Moosese ja ühtlasi Iisraeli maa hõivamise loo. Selle on aga Gertzi järgi üle võtnud ja oma teosesse sulatanud hoopis eksiili ajal tegutsenud D autor. Seega algavat D juba Ex-s. P on tegutsenud D-st hiljem

²⁰ Blum, *Studien zur Komposition des Pentateuch*, 361jj.

²¹ Jan Christian Gertz, *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung. Untersuchungen zur Endredaktion des Pentateuch*. FRLANT, 186 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000); Jan Christian Gertz, „I. Tora und Vordere Propheten” – *Grundinformation Altes Testament*. Hg. J. C. Gertz. UTB, 2745 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), 187–302. Viimasele (lk 208–210) toetub ka Gertzi teeside kokkuvõte siin.

ehk umbes 515. aasta paiku, seega on P ja D ühendamine toimunud alles pärast 500. aastat. Iseenesestki mõista leidis Gertz veel hulga hilisemaidki täiendusi, mis ongi teinud allikate eristamise uurijate jaoks keeruliseks.

Põhimõtteliselt Rendtorffi liini jätkates, ent omanäolisena ja eriti Pentateuhi „Toora” ehk „Seaduse” tähendust rõhutades näitas Eckart **Otto** oma töödes, kui oluline võis olla D osa Pentateuhi kui terviku kujunemisel.²² Otto jättis kõrvale E ja J ning mitmekesistas redaktsiooniloolist vaateviisi sellega, et arvestas nii P ja D iseseisva arenguga kui ka Heksa- ja Pentateuhi redaktsioonidega eraldi. Tema arvates on vanemad tekstikompleksid nagu alglood, esiisade lood ja Moosese-väljarännu lood üle võtnud mitu redigeerijat, nii P kui ka hilisemate Heksa- ja Pentateuhi kujundajad. D on kasvanud järgnevalt: eksiiliaegne D autor on kirjutanud teose (Dt 5–28*), mida teine põlvkond D autoreid on täiendanud ja edasi arendanud (Dt 1 – Jo 23*). P on tekkinud ja kasvanud iseseisva suurusena eksiili ajal (Gn 1 – Lv 9*) ning ühendatud V sajandil D-ga, mille tulemuseks on Heksateuh. Siis alles on Jo sellest lahutatud. Tähelepanu väärib on Otto käsitluses preesterlike koolkondade mitmekesisuse ning rivaalitsemissel moment Pärsia ajal ja juba eksiili ajalgi. Nii on D (lähtekuju Dt 12–25*; 28*) taandatud sadoikiitidele ja P (algkuju Gn 1 – Ex 29*) aaroniitidele. Veelgi tähtsamana jääb kõlama väide, et ei saa rääkida Pentateuhi plaanipärasest lõppredaktsioonist, sest ehkki ta „lõpetati” juba enne Esr-Ne autori tööd, on see veel mitme sajandi jooksul kuni II sajandini eKr iseeneslikult paisunud, nt Lv 27 – Nm 10; 15; 18j; 27–39 lisamise teel. Kõige alguses seisavad aga ikkagi Dt raamatu tuumik ja selle printsiibid.

Rendtorffi liini kõrvale on varakult tekkinud aga teine suund, mis ei olnud rahul J „kaotamisega”. Hans-Christoph **Schmitt** vas-

²² Tähtsaim tema tööst: Eckart **Otto**, *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch. Studien zur Literaturgeschichte von Pentateuch und Hexateuch im Lichte des Deuteronomiumrahmens*. Forschungen zum Alten Testament, 30 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2000), vt eriti lk 235–273. Kergemaks lugemiseks tema teeside juurde sobivad ka *Mose. Geschichte und Legende* (München: C. H. Beck, 2006), eriti lk 42–54, ja *Das Gesetz des Mose* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007).

tas Rendtorffi väljakutsele oma 1980. aastal ilmunud monograafias²³, toetudes Frederick Victor Winnetti seisukohtadele 1965. aastast.²⁴ Schmitt analüüsis põhiliselt kirjandus-, aga ka vormi- ja traditsioonikriitiliselt uuesti allikate küsimust Joosepi loos Gn 37–50, mida on ikka peetud klassikaliseks näiteks J ja E allikate liitmise. Tema uuringute põhjal on küll eraldatavad J ja E kihistused, ent J ei ole ühtne allikas. Seni J tekstiks peetud vanemat Juuda-Iisraeli kihistust on Schmitti arvates redigeeritud ühtseks E ehk Ruubeni-Jaakobi kihistuseks, mida omakorda on redigeerinud hiline J toimetaja. Lõpuks on lisatud Joosepi loole ka P täiendusi. Schmitt oli üks esimesi, kes sõnastas kogu VT kirjandusloo mõistmiseks nii olulise arusaama, et vanemaid tekste on lakkamatult uutest küsimuseasetustest lähtuvalt aktualiseeritud, ümber kirjutatud ja täiendatud, mitte lihtsalt arhiveeritud.

Ameerikas on Winnetti „hilise J” teesi edasi arendanud John **van Seters**, kelle sulest pärineb – tegelikult juba alates 1975. aastast – hulk olulisi teoseid.²⁵ Van Seters on pidanud kõige rohkem lugu täiendushüpoteesist moderniseeritud kujul, seega saab nii D koolkonna, J kui ka P puhul rääkida nende pikemaajalisest iseseisvast arengust ja ulatuslikust täiendamisest (vrd P^G ja P^S). Tema uurimistöö keskmes on olnud J autor, keda saab nimetada ajaloolaseks, teoloogiks ning Iisraeli ühtsuse ideoloogiks, kellel on silmatorkavaid sarnasusi teiste antiikautoritega (eriti Herodotosega). J kirjutisi tuleb lugeda D ja DtrG täiendusena ja kommentaarina eksiiliolude taustal (Hs ja DtJs vahel). P teksti saab tema arvates

²³ Hans-Christoph **Schmitt**, *Die nichtpriesterliche Josephsgeschichte. Ein Beitrag zur neuesten Pentateuchkritik*. BZAW, 154 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1980); vt eriti järelduisi Pentateuhi tekkeloo rekonstrueerimiseks lk 175–193.

²⁴ Frederick Victor **Winnett**, „Re-examining the Foundations” – *Journal of Biblical Literature*, 84 (1965), 1–19.

²⁵ Tähtsaimad John **van Setersi** töödest on järgmised: *Abraham in History and Tradition* (New Haven: Yale University Press, 1975); *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History* (New Haven: Yale University Press, 1983); *Der Jahwist als Historiker*. Theologische Studien, 134 (Zürich: Theologischer Verlag, 1987); *Prologue to History. The Yahwist as Historian in Genesis* (Louisville; Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1992); *The Pentateuch. A Social-Science Commentary. Trajectories*, 1 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999); viimases (lk 211–213) on ka ülevaatlilik kokkuvõte tema käsitlustest.

mõista vaid kui teoloogilist ja ideoloogilist vastust D/DtrG + J korpusele. Rendtorffi ja teiste väidetud D redaktsiooniga Tetrateu- his van Seters ei nõustu, samuti ei ole ta nõus „Pentateuhi redakt- siooniga”, sest Dt ja Jo vahel pole redaktsioonilises mõttes kunagi olnud piiri. Pentateuhi „paisumine” lõppes van Setersi meelest sel- lega, et preestrite klass omandas täieliku autoriteedi Jeruusalemma koguduse ja religioosse kirjanduse üle. Selle tunnistuseks on teks- tid nagu Gn 14, mis on lisatud alles makkabide ajal.

1993. aastal avaldas Christoph **Levin** väljakutsuva pealkirjaga teose „Jahvist”.²⁶ Tema analüüsi kohaselt on J läbiva niidina vanim Pentateuhi kihistus (D on vanem, aga algab alles Dt-s ja jätkub väljaspool Pentateuhhi), ent on nii nagu Winnett, Schmitt ja van Seters taandatav autorile (J^R), kes on kogunud ja kasutanud olemas- olevat, juba pikema traditsiooniloolise protsessi läbinud kirjalikku materjali (J^Q; Q = sks *Quelle*). Hoolimata sellest, et J^Q tekstide vanus võib fragmenditi ulatuda üsna kaugesse eksiilieelsesesse aega, on J^R selle alles eksiili ajal ja väljaspool Iisraeli vorminud ja oluli- selt täiendanud üheks Iisraeli saagaks. Jättes E kui iseseisva allika üldse kõrvale, on Levini väitel ka P J-st noorem ja mh Hs raamatu teatud redaktsioone eeldav allikas. Kindlasti ei saa Levini arvates rääkida Pentateuhhi läbivast D-redaktsioonist, sest see oleks liiga sporaadiline. Levini J käsitluses väärrib esiletõstmist tähelepanek, et J jaoks elavad esiisad ja Iisraeli rahvas juba alates Aadamast kogu aeg võõrsil, nad on kogu aeg teel „tagasi” töötatud maale.

Sakslaste ja ameeriklaste kõrval üritasid Rendtorffi küsimus- tele vastata ka britid. Roger Norman **Whybray** uuris Pentateuhi probleemi metodoloogilisest aspektist (1987).²⁷ Tema kriitika oli suunatud otse Gunkeli ja Nothi teeside südamesse, seades õigus- tatult kahtluse alla nii suulise traditsiooni (narratiivide ja žanride) sajanditepikkuse järjepidevuse kui ka mitmed kirjaliku traditsiooni algusega seotud eelarvamused. Oluline on mõista vanema mater-

²⁶ Christoph **Levin**, *Der Jahvist*. FRLANT, 157 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993); vt eriti lk 34j. Kergemas vormis kokkuvõtet vt *Das Alte Testa- ment* (München: C.H. Beck, 2001), 48–59 ja 73–85.

²⁷ R[oger] N[orman] **Whybray**, *The Making of the Pentateuch. A Methodological Study*. Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series, 53 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1987).

jali kogumise ja toimetamise osatähtsust „ajaloolaste” (laenatud van Setersilt) töödes, aga samuti nende enda panust tekste ühendas, ning, mis kõige tähtsam, ka paljude ebakõlade ja vastuolude allesjätmist tekkinud ajalooteoses. Seega mängib Whybray arvates Pentateuhi kujunemisel otsustavat rolli üksainus VI sajandi autor, kellele on taandatud Iisraeli rahva „ajalugu” ja kes on kasutanud nii olemasolevat kirjalikku kui ka oma kaasaja (!) suulist materjali. Mõtlemapaneva näitena võib esiisade lugude vormistamise ühe eeskujuna nimetada lugu vagast Iobist, ehkki selle meile tuntud kirjanduslik kuju on noorem.²⁸

Erinevalt Rendtorffi ja teiste kriitikast põhjustatud uutest Pentateuhi tekkimise käsitlustest ning kohati drastiliselt hilistest dateerimistest on Werner H. **Schmidt**²⁹ ja tema õpilased jäänud truuks ürikutehüpoteesi põhijoontele. Näiteks leidis Fujiko **Kohata** 1986. aastal³⁰ Ex 3–14 tekstis E fragmente, J kihistuse ja ühe vanema allika, mida P on kindlalt tundnud, ent millest ta ei ole vahetult maha kirjutanud. Lisaks eristas ta P-st nooremaid redaktsioone ning J ja P ühendanud toimetaja käekirja. Ka teine Schmidt õpilane Axel **Graupner** avaldas veel 2002. aastal risti vastu kõikidele kriitilistele suundumustele mahuka raamatu „Elohist”.³¹ Käsitledes E teoloogiat, leidis Graupner, et Nothi teese võib põhijoontes jätkuvalt kinnitada. Sest E kihistus on iseseisvana olemas olnud ja sellest on säilinud küllalt löike suuremate komplekside (Gn 20–50; Ex 1–24 ja Nm 22–24) sees. Samuti pidas Graupner E-d täpselt dateeritavaks 845. ja 838. aasta vahele ning lokaliseeritavaks põhjariigis Iisraelis.³²

Selliste põhimõtteliselt erinevate käsitluste taustal on oma-

²⁸ Vrd põhjalikku käsitlust: Timo **Veijola**, „Abraham und Hiob. Das literarische und theologische Verhältnis von Gen 22 und der Hiob-Novelle” – Christoph Bultmann, Walter Dietrich, Christoph Levin, Hgg., *Vergegenwärtigung des Alten Testaments. Beiträge zur biblischen Hermeneutik*. FS Rudolf Smend 70 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002), 127–144.

²⁹ Vt ülal, märkuses 4 viidatud Schmidt, *Einleitung in das Alte Testament*.

³⁰ Fujiko **Kohata**, *Jahwist und Priesterschrift in Exodus 3–14*. BZAW, 166 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1986); vt lk 351jj.

³¹ Axel **Graupner**, *Der Elohist. Gegenwart und Wirksamkeit des transzendenten Gottes in der Geschichte*. WMANT, 97 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 2002).

³² *Ibid.*, 396–400.

moodi kompromissi üritanud Reinhard G. **Kratzi** 2000. aastal õpikuna vormistatud käsitlus.³³ Moderniseerides ürikutehüpoteesi täiendushüpoteesi abil³⁴, visandas ta väga ulatusliku ja detailse pildi Enneateuhi (ja lisaks kogu VT) kujunemisest. Kratz arvestas paljude Iisraeli ja Juuda kuningriikidest pärit üksikjutustuste ja väiksemate jutustuste kogumikega. Nende baasil loodud J alg- ja esiisade loo (Gn 2–35) ning Exoduse jutustuse (Ex 2 – Jo 12; tähistatud kui „E“) paigutas ta VII sajandisse eKr. Sealjuures on Exoduse jutustuse tekkimisel ehk „võõrsil olemise“ motiivi tähtsustamisel olnud määrav osa mängida põhjariigi Iisraeli elanikel, kes põgenesid 722. aastal assüürlaste vallutuse eest lõunasse Juudasse. „E“ sai Kratzi järgi eksiili ajal koos D-ga aluseks Heksateuhi koostamisele, J aga modifitseeriti esmalt eksiili oludele ning liideti siis suuremasse teosesse. 500. aasta paiku iseseisvana tekkinud P põhikihistus (P^G) on aga olnud justkui Heksateuhi jutustuse kultusliku rõhuasetusega kommentaar, millele on hiljem lisatud hulk seadusi (P^S). Lõpuks ühendati seegi Enneateuhiga (R^{PJE}), ent unustada ei maksa veel hulka täiendusi V–III sajandil eKr.

Ürikute- ja täiendushüpoteesi kombinatsiooni esindas 1998. aastal ka Markus **Witte** alglugude käsitlus³⁵, ent hoopis uues valguses. Witte säilitas „aus Konventionsgründen“ tähistuse „Jahvist“³⁶, ent jättis selle tegeliku olemasolu küsimuse lahtiseks, kuna tegeles vaid Gn 1–11 tekstiga. Tema tähelepanu keskpunktis oli J asemel alglugude redigeerija (R^{UG}; UG = sks *Urgeschichte*), kes on lähtu-

³³ Reinhard G. **Kratz**, *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments. Grundwissen der Bibelkritik*. UTB, 2157 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000); vt eriti lk 314–331.

³⁴ Sarnast teed on mindud varemgi, vrd nt Norbert **Kebekus**, *Die Joseferzählung. Literarkritische und redaktionsgeschichtliche Untersuchungen zu Genesis 37–50*. Internationale Hochschulschriften (Münster; New York: Waxmann, 1990); tema leidis Joosepi loost novellistliku Ruubeni põhikihistuse VIII sajandist eKr, selle esimese redaktsiooni jehovistlikult toimetajalt, millesse on kaasatud ka E materjali, ning märke tekkinud loo ühendamisest Jaakobi lugude tsüklisse R^P-lt, millele on omakorda lisatud iseseisvat materjali. Oluline on märkida R^E ja R^P väga ulatuslikku ja loomingulist toimetamistööd.

³⁵ Markus **Witte**, *Die biblische Urgeschichte. Redaktions- und theologiegeschichtliche Beobachtungen zu Genesis 1,1–11,26*. BZAW, 265 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1998); vt eriti lk 325–334.

³⁶ *Ibid.*, 46, märkus 4.

nud deuteronomistlikust, preesterlikust, tarkuskirjanduslikust ja hilisprohvetlikust suunast hilisel eksilijärgsel ajal (kuni Aleksander Suure sõjakäigu peegeldusteni Gn 9:25–27 ja 11:1–9). Witte käsitluses ei ole P autor olnud J teksti ülevõtja ja toimetaja, vaid R^{UG} on ühendanud vanemad P alglood noorema tarkuskirjandusliku („jahvistliku”) alglooga. Witte teesid sisaldasid mitut uutset asjaolu. Esiteks tõi ta Pentateuhi lõppredaktsiooni IV–II sajandisse eKr, seega pöörati sellega paljud VT-sisesed kirjanduslikud suhted pea peale. Kui seni oli arvestatud, et Pentateuhi lõppkujul on pikaajaline mõju ülejäänud VT kirjanduse tekkimisele, siis nüüd saab alglugude lõppredaktsiooni mõju mõõtma hakata alles sellise hilise kirjandusega nagu Koguja, Jeesus Siirak ja Qumrani tekstid. Teiseks väitis Witte R^{UG} lähedust Jeruusalemmale ja selle templikultusele ning hilistele tarkuskirjanduslikele ringkondadele. Ta oletas ka, et võtmetekstiks R^{UG} teoloogia ja asukoha mõistmiseks VT traditsiooniloos on ehk hoopis Gn 14, eriti selle salmid 18–20.

ÜHIS- JA ERIARVAMUSED PENTATEUHI UURIMISES TÄNAPÄEVAL

Siinkohal lõpetame ülevaate viimase aja tähtsamatest uurimustest Pentateuhi vallas. Väga paljude autorite käsitlused jäid sellest välja – Erich Zengeri, Lothar Perlitti, Horst Seebassi, Martin Rose, Albert de Pury, Matthias Köckerti, Konrad Schmidi, Thomas B. Dozemani ja paljude teiste ühel või teisel moel Pentateuhi uurimist puudutavad panused oleks vajanud samuti kajastamist –, ent kõige kandvamad uued ideed ja põhilisemad suunad on ülal siiski nimeetatud. Järgnevalt olgu toodud seisukohad, milles teadlased on ühte meelt ja milles nad erinevad täiesti või suurel määral.

Ilmselt jäi eelnenud ülevaatest kõlama, et kõik uurijad eeldavad kas Pentateuhi, selle allikate või nende redaktsioonide plaanipärasust. Seega kuulub meetodite kaanonisse ühe olulisima argumendina – paradoksaalsel kombel nii ürikutehüpoteesi poolt kui vastu – see, et ühes ürikus või redaktsiooni tulemusena tekkinud kogumikus peab mingilgi määral ilmne ühtne joon, ühtsed põhimõtted, ühtsed stiilivõtted jne. Sellise programmilisust eel-

dava argumendiga peavad arvestama nii kirjandus- kui redaktsioonikriitilised käsitlused. Kui Rendtorff väitis selliste ühtsete asjaolude puudumist eriti Gn ja Ex jutustustes, mistõttu ei saavatki esialgu iseseisvaid allikaid ürikutehüpoteesi laadis peale P seal väita, siis Rendtorffi kriitikud on talle ette heitnud ilmselgete jutu- niitide eiramist. Sellised läbivad jooned on Pentateuhis olemas ja on taandatavad kas esmalt iseseisvatele ürikutele või ulatuslikele redaktsioonidele, mida omakorda võib vabalt nimetada toimetatud ürikuteks. Näiteks võivad Levini ja Blumi käsitlused tunduda põhimõtteliselt erinevatena, sest esimene eeldab J olemasolu, teine risti vastupidi, ent lõppkokkuvõttes ei erine Blumi enne D toimetamist iseseisvalt eksisteerinud „Esiisade lugu 2” kuigi palju sellest, mida Levin peab silmas J^R tegevuse tulemuse ehk J allika all.

Viimaste aastakümnete uurimisloos on ilmselgelt olnud äratuntavaim P programm. P kui üriku iseseisva eksisteerimise ning selles sisaldunud tekstide valiku ja ulatuse üle vaieldakse kõige vähem. P tekstid sisaldavad endas Jeruusalemma keskse kultuse ja seega preesterkonna programmi, mis on lahutamatu seotud Jeruusalemma templi taastamisega, olgu siis vahetult sellele eelnenud või järgnenud ajaga. Isegi dateerimistes ollakse suhteliselt üksmeelsed, sest P dateerimine kõigub vaid aastate 550 ja 500 eKr vahel. Vähesed vaidlevad sellele vastu, et juba loomisloos Gn 1:1–2:3 on programmiks sabbatipäeva pühitsemise vajadus ja kohustus (2:2j), rääkimata P kihistuse absoluutsest kõrgpunktist – Seaduse andmisest Iisraeli rahvale Siinai mäel ühes eeskirjadega koguduse- telgi püstitamiseks ja kultuse rajamiseks (Ex 19; 24:16–29:46) –, mis jõuab täiuseni ilmselt esmalt väga lühikeses teates koguduse- telgi püstitamisest (Ex 40*).³⁷ Juba Wellhausen iseloomustas P-d kui lepingutele ja seadusele keskenduvat teost, mis eeldab D esita- tud kultuse tsentralisatsiooni nõuet.³⁸ Takistuseks ei ole uurijatele olnud isegi see, et alates Ex 2. ja 6. peatükist ei saa enam kasutada Jumala nime argumenti ürikute eristamisel: P soov esitada õndsus- lugu astmelise programmina, kaasates Jumala tähistusi – alates Gn 1:1 *'ēlohīm*, alates Gn 17 *'ēl šaddaj*, alates Ex 2 *jhw* –, on nii

³⁷ Vt ammendavat tabelit: Gertz, I. Tora und Vordere Propheten, 231j.

³⁸ Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, 372–374.

läbinähtav, et ei vaja diskuteerimist. Vähesed vaidlevad ka moderniseeritud täiendushüpoteesi tähenduse kasvu vastu, sest üksmeelselt eristatakse P põhikihistust (P^G) ja selle kohati mahukaid täiendusi (P^S). Seega ulatub põhikihistus Gn 1:1-st kuni Ex 40-ni³⁹ ja täiendused Lv 26-ni.⁴⁰

D olemasolu ei sea keegi kahtluse alla, samuti selle primaarsust P suhtes. Ollakse ühel meelel, et Dt sisaldab endas ilmselt eksiilieelse ajaga seotud teoloogilist tuumikut (Dt 12–25*; 28*).⁴¹ Ent, nagu nägime, on probleemiks D kui redigeerija roll. Ühel meelel ollakse selles, et Gn–Nm sisaldavad D redaktsioone ja et vähemalt P eeldab mingisugusel kujul DtrG olemasolu, ent Rendtorffi ja tema õpilaste meelest on D olnud üldse ainsaks kogu Pentavõi Heksateuhi kujundavaks jõuks, samas kui paljud teised, eriti Winnettist alguse saanud suuna esindajad, ei pea D käekirja piisavalt esindatuks, et väita selle najal kõikehaaravat toimetamistööd. Oluline vahe seisneb seega selles, kas Tetrateuhi „lõppkujul” on D toimetajatöö tulemus või eelneb D redaktsioonidele, või ka: kas saame rääkida Pentateuhi „lõppkujust” eraldiseisva suurusena või peaksime eelistama hoopis Heksateuhi või Enneateuhi mõisteid.

Kui Pentateuhi uurijad on ühel meelel P tekstide ulatuses, siis on nad järelikult jõudnud kokkuleppele ka tekstide valikus, mis ei kuulu P ja selle otseste täienduste varamusse. Fragmentidehüpoteesi mõju on ilmne ka Gn–Ex tekkimise analüüsides: isegi need, kes leiavad sealt P kõrval teisi allikaid, ei taha enam nõus olla von Radi ja Nothi laadis väitega, et ühtsed pärimuskompleksid on toimetamata kujul lülitatud J, E või P koosseisu. Neist enamik eeldab suhteliselt pikka teekonda jutustustest üle väiksemate kogumike suurtesse kogumikesse. Sarnaselt teiste VT kirjanduslike žanride ja teoste uurimisega arvestatakse üha rohkem suhteliselt väikeste fragmentidega, mis on üle võetud mahukamatesse tekstidesse või mille ümber on punutud nooremaid jutustusi. Olenevalt

³⁹ Nt Gertzi (I. Tora und Vordere Propheten, 231j) kohaselt: Gn 1:1–2:3; 5*; 6–9*; 10*; 11:10–26*; 11:27–25:11*; 17*; 25:12–17*; 25:19–35:29*; 36*; 37:2–40:34*; Ex 1:7, 13–14; 2:23–25; 6:2–8; 7–13*; 14*; 19*; 25–29*; 40,16–17, 33b, 34.

⁴⁰ *Ibid.*: Ex 30–31*; 35–39*; Lv 1–26*.

⁴¹ Vrd nt Otto, *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*.

ühe või teise teadlase meetodilisest rõhuasetusest ning kirjandus- ja traditsioonikriitilisest võimekusest nähakse kogumis-, toimetamis-, täiendamis- ja modifitseerimisprotsessi mõnikord lihtsustatumalt, mõnikord keerulisemalt. Nagu uurimislugu on näidanud, on ja jääb kõige tormilisemate vaidluste objektiks veel pikaks ajaks J, tema eksisteerimine iseseisva allikana, tema iseloom, ulatus ja vanus. Klassikalised väited J kui allika vastu on järgmised: J lõpp on teadmata või sulab märkamatuks ära⁴²; J seisneb tekstides, mis on muudest „allikatest” üle jäänud.⁴³ Kuna ka P lõppeb pärast Siinai perikoopt, on sealt edasi erinevate allikate tekstide eristamine seotud väga suurte raskustega.⁴⁴ Nende hulgas, kes eeldavad J kunagist iseseisvat eksisteerimist, on toimunud murrang dateerimises ja seega ka kirjanduslike mõjutuste ümberpööramiseks. J on nihkunud Saalomoni ajast X sajandil eKr eksiili aega VI sajandil eKr. J ei ole mõjutanud D-d ega prohveteid, vaid suuresti on suhe vastupidine, on oletatud isegi osalist sõltuvust P tekstidest ja J lõppkuju eksiilijärgsest ajast.⁴⁵ J teooria pooldajate hulgas lähevad arvamused J kohta muidugi lahku, mistõttu on võimalik, et J väidetakse olevat kord kommentaar D-le, kord vastanduv D-le. See pärast ongi J teooria vastastel lihtne argumenteerida esmalt eraldi eksisteerinud alglugude, esiisade lugude (koos jaotistega) ja Moosese-väljaränu lugudega, nagu teevad seda Rendtorff, Blum või Gertz.⁴⁶ Sellele vaidlusele on iseloomulik, et J teooria vastased dateerivad need iseseisvalt eksisteerinud väiksemad kogumikud oluliselt vanemaks kui J teooria pooldajad oma allika, sest ühtse J allika valguses on vanemad, J^R ära kasutatud tekstid oma ulatuselt palju väiksemad, kohati lausa fragmentaarsed. Täiesti uut arusaama alglugude tekkimisest esindab Witte, kes ei taha kasutada mõistet „J” selle ürikutehüpoteesi tähenduses, ent dateerib alglood hoopis hilisemasse aega kui P. Kindel on see, et ajaloofilosoofiline

⁴² Vrd Rendtorff, *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, 150.

⁴³ *Ibid.*, 18.

⁴⁴ Vrd Gertz, *I. Tora und Vordere Propheten*, 202.

⁴⁵ Vrd kriitilist ülevaadet *ibid.*, 202j.

⁴⁶ Vt eriti *ibid.*, 209j.

resp. -teoloogiline arusaam Iisraeli tekkimisest ja õndsusloost ühel või teisel kujul ei ole eksiiliajast vanem.

Nagu ülal esitatud ülevaatest ilmnes, räägivad E-st kui omaette teosest veel vaid väga vähesed. Tähtsaim argument on E tekstide silmatorkav fragmentaarsus.⁴⁷ Sellegipoolest jäävad ka kõige kriitilisemate uurijate arvele mõningad kahtlused, näiteks nii Gertz kui põhimõtteliselt ka Levin peavad võimalikuks, et Aabrahami ja Abimelekiga seotud tekstides Gn 20–21* on säilinud fragmente mõnest vanemast „elohistlikust” allikast.⁴⁸

Tihti rõhutatakse, et Pentateuhi lõppredaktsiooni ja viieks jaotamise aja küsimuses ollakse suhteliselt ühel meelel, ent meie ülevaade seda ei kinnita. Nii mõnedki argumenteerivad Pentateuhi asemel Heksateuhi ja selle ühtse redigeerimisega. Nagu Witte on alglugude põhjal näidanud, ei saa ka veel V või IV sajandi kohta kuigi kindlalt väita, et Pentateuh on „lõpetatud”. Õhus olevaid küsimusi on palju ja kõikuma on löönud muidu nii populaarne arvamus, et Toora on Esra raamatu tekkimise ajaks enam-vähem olemas ehk Pärsia impeeriumi keskvalitsus on ta autoriseerinud. Sellise diskussiooni taustal ei maksa imestada, et Otto ja teiste kombel võib veel pika aja jooksul pärast allikate plaanipärast ühendamist arvestada Pentateuhi plaanipäratu „paisumisega”.

KUIDAS EDASI?

Aastal 2008 tundub, et Rendtorffi ja teiste vallandatud uus diskussioonilaine on tardumas, sest tähtsamad teadlased on oma arvamusel juba välja öelnud ning praegu tegeletakse suuresti oma seisukohtade kaitsmisega. Von Radi ja Nothi ajastuga võrreldavat konsensust pole tekkinud. Selle tunnistuseks pole mitte ainult arvukad diskussiooni käsitlevad koguteosed⁴⁹, vaid ka tõik, et viimastel aastatel pole ilmunud Gn–Ex uusi kaalukaid kommentaare. Võrd-

⁴⁷ Ka siin algatas ülikriitilise suhtumise laine Rendtorff (*Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, 18).

⁴⁸ Gertz, I. Tora und Vordere Propheten, 202; Levin, *Der Jahwist*, 172jj.

⁴⁹ Vt märkust 11 ülal.

luseks võib tuua, et D ja DtrG või psalmide uurimises on distants suurema diskussiooni suhtes ilmselt juba tekkimas ja kommentaarid, millest järgnevatel aastatel üle ega ümber ei pääse, parajasti ilmunud või ilmumas. D/DtrG osas on see diskussioon andnud tulemuseks konsensuse selles, et D on kogu VT lõikes vanim ühtse visiooniga kihistus (seaduste kogum ja jutustus), ning psalmide puhul selles, et lõviosa neist või vähemalt nende praegune kuju ei kuulu mitte templikultuse konteksti, vaid eksiilijärgse kogodusliku palveelu ja vagaduse konteksti. Pentateuhi puhul on aga kindel see, et veel palju on uurida, ja määravaks osutub teadlaste intuitsioon veel vastamata küsimuste leidmisel. Alljärgnev püüab lühidalt näidata, millisest suunast peaksid tulema uued impulsid.

Kogu VT uurimises võib täheldada mitut suhteliselt uemat tendentsi, mille mõju ei ole veel lõppenud. Esimene neist on vastus Wellhausenist alguse saanud lainele dateerida VT kirjandus üha hilisemasse aega. Vastus on saanud võimalikuks alles pärast redaktionikriitika võidukäiku XX sajandi teisel poolel, kusjuures selle meetodi alusepanijateks võib paradoksaalsel kombel lugeda neid samu von Radi ja Nothi teoseid, millega Rendtorff nii tuliselt polemiseeris.⁵⁰ Hiliste dateerimiste tendents ja redaktionikriitika on viinud üha suurema hulga VT tekstide tunnistamiseni kas redaktionilisteks või hilisteks. Selline areng võib tunduda hirmutavana, sest võimalust midagi eksiilieelse, eriti kuningriikluse-eelse Iisraeli kohta teada saada justkui polegi enam. Ent tasub tähele panna, et pärast redaktionide kõrvaldamist jääb tekste „üle”, mis siis, kui need hõlmavad vaid kümnendiku praeguse VT teksti mahust.⁵¹ Praeguste ja tulevaste uurijate uueks võimaluseks on tegeleda just selle kümnendikuga ja esitada küsimused Iisraeli eksiilieelse ajaloo või tekstiloo kohta uuesti. Nii ei ole väljendunud mitte ainult vanemad VT teadlased nagu Winfried Thiel⁵², vaid VT erinevate tekstide uuemate käsitluste hulgas on selliseid, mis ilma eelarvamusega, et

⁵⁰ Vt märkusi 7 ja 8 ülal ning kommentaariks Winfried **Thiel**, *Unangeschlossene Rückschau. Aspekte alttestamentlicher Wissenschaft im 20. Jahrhundert*, Biblisch-theologische Studien, 80 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 2007), 52jj.

⁵¹ Nii hindab Levin (*Das Alte Testament*, 25) kirjanduse hulka, millest VI saj sai alguse aktiivne interpreteerimise protsess.

⁵² Thiel, *Unangeschlossene Rückschau*, 56–62.

kogu VT on üks eksiiljärgne ideoloogia, käsitlevad väga väikeseid vanu tekstifragmente taas teadlikult kui eksiilieelse ajastu autentseid tunnistusi.⁵³ Nagu on selgunud mitmes vestluses aastal 2008, puudutab üks hädasti taas esitamist vajav küsimus esiisade lugudes sisalduvate vanimate – mis siis, et väga väikeste – tekstide *Sitz im Leben*’it näiteks VIII ja VII sajandi Juuda kuningriigis. Et neid tekste tunti ja kasutati, on fakt, ent millises religiooses kontekstis, on praeguse uurimissituatsiooni taustal selgusetu.⁵⁴ Paralleeli võib tõmmata ka Taaveti lugude uurimise populaarsuse kasvuga viimastel aastakümnetel. Ka siin on võimalik arvestada väikese teksti- või fragmendikogumiga, mis võib tagasi minna lausa kuningas Saalomoni aega – aega, mille uurimisel on paljud teadlased juba kaotanud lootuse leida abi piiblitekstidest.⁵⁵

Kuna DtrG tekste on juba mainitud, võib siinkohal nimetada järgmise impulsside allika edasise uurimise jaoks. See on Pentateuhi seoste küsimus D-ga ja DtrG-ga. Ehkki neid on lakkamatult uuritud,⁵⁶ on tekstikorpus nii mahukas, et avastamata seoseid on veel palju. Paljud seosed DtrG täienduste ja Pentateuhi vahel võivad

⁵³ Olgu näitena nimetatud üks selline Ps uurimuste hulgast: Reinhard Müller, *Jahwe als Wettergott. Studien zur althebräischen Kultlyrik anhand ausgewählter Psalmen*. BZAW, 387 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2008). Käesoleva artikli autor julgeb hoolimata oma eksiiljärgsest uurimisobjektist (Iiobi raamatu dialoogiosa) pidada ka oma 2008. aasta Marburgi Philippi Ülikoolis esitatud doktoriväitekirja *Die Freundesreden des Hiobbuches. Eine form- und traditionsgeschichtliche Studie* sellise tendentsi esindajaks, sest kirjandus-, vormi- ja redaktsioonikriitika tõttu drastiliselt vähenenud Iiobi dialoogiosa algkihistus on taas dateeritav pisut varasemasse aega kui tihti eeldatud IV sajandi lõpp eKr.

⁵⁴ Vestlused esiteks Lothar Perltti ja Otto Kaiseri vahel, teiseks viimase ja käesoleva kirjutise autori vahel ning kolmandaks viimase ja Christoph Levini vahel. Rendtorff ise väidab muuseas (*Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, 172), et eksiilieelsete pärimuskomplekside *Sitz im Leben* vajab selgitamist, küsimaks, kas nende motiivide esinemine näiteks samaaegses prohvetikirjanduses on ootuspärane.

⁵⁵ Vt nt Thilo Alexander Rudnig, *Davids Thron. Redaktionskritische Studien zur Geschichte von der Thronnachfolge Davids*. BZAW, 358 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2006), 330–334.

⁵⁶ Uurimuste hulgas, mis Rendtorffi ärgitasid, oli ka Rainer Kessleri Heidelbergi ülikoolis 1972. aastal kaitstud dissertatsioon *Die Querverweise im Pentateuch. Überlieferungsgeschichtliche Untersuchung der expliziten Querverbindungen innerhalb des vorpriesterlichen Pentateuchs* (pole trükis ilmunud), mis avastas arvestatava hulga kirjanduslikke seoseid Pentateuhi mitte-P ja DtrG tekstide vahel.

lasta nii mõndagi teksti palju selgemalt määratleda redaktsiooniliisena ja väga hilisena.⁵⁷ Aga ka D kui kogu VT teoloogia kontseptsiooni looja mõju küsimus Pentateuhi kujunemisele on „alles” kolmkümmend aastat vana ja pakub veel tükk aega uurimisainet.⁵⁸

Ent kogu VT teksti plastiline vaatlus Pentateuhi taustal on oluline leidude allikas. Pisut liialdades võiks öelda, et pärast iga järjekordse kirjandus- ja redaktsioonikriitilise uurimuse ilmumist tuleks kõik kirjanduslikud seosed VT-s uuesti üle kontrollida. Ehkki selline diskussioon areneb aeglaselt, on kindel, et üha väiksemate VT tekstide omavaheliste seoste küsimuses valitseb tänapäeval palju suurem selgus kui kunagi varem. Siin on ilmsiks saanud mitu üllatavat asjaolu. Näiteks võib mõnes pikemas hilisel ajal lisatud tekstis sisalduda vanem tekstifragment, isegi vanem kui tekst, millele lisand on tehtud. Teiseks võib mõne VT kirjakohta sisult ja ajaliselt lähim paralleel esineda hoopis Piiblist väljaspool – näiteks Qumrani tekstides. Nii võib pidada Witte ülal nimetatud uurimust kogu Pentateuhi tekkeloo selgitamise jaoks väga oluliseks, sest vanimate Surnumere tekstide ajaline distants Pentateuhi lõppredaktsiooni suhtes on olnud ilmselt pea olematu. Ka pseudepigraafid, näiteks Eenoki raamat, on jäänud aastakümneid tõsiste VT uurijate vaateväljast välja kui hilised ja ebaolulised. Ent kui arvestada Eenoki traditsiooni üsna tõenäolise algusega juba IV sajandil eKr, siis võib tunduda väide, et Jumala poegade maa peale tulek Gn 6:1–4 on üle võetud Eenoki traditsioonist⁵⁹, loogiline, ehkki klassikalise ürikutehüpoteesi taustal võimatu.

⁵⁷ Eeskujuliku näitena võib siinkohal nimetada redaktsioonikriitilist uurimust, mis lähtub silmatorkavast seosest 2Kn 18:12 ja Ex 19:3b–8 vahel ja teeb kaugeleulatuvaid järeldusi DtrG arengu sisemise loogika kohta, aga ka selliste tekstide nagu Gn 22 kohta: Erik **Aurelius**, *Zukunft jenseits des Gerichts. Eine redaktionsgeschichtliche Studie zum Enneateuch*. BZAW, 319 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2003). Vrd ka Martin **Beck**; Ulrike **Schorn**, Hgg., *Auf dem Weg zur Endgestalt von Genesis bis II Regum*, FS Hans-Christoph Schmitt 65. BZAW, 370 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2006).

⁵⁸ Raamat, mida siinkohal sissejuhatajateks võib soovitada ja mis on juba praegu kujunenud klassikaliseks, pärineb ühelt D uurimise suurkujult: Timo **Veijola**, *Moses Erben. Studien zum Dekalog, zum Deuteronomismus und zum Schriftgelehrtum*. BWANT, 149 (Stuttgart jm: Kohlhammer, 2000).

⁵⁹ Witte, *Die biblische Urgeschichte*, 293jj, toetudes Józef Tadeusz Miliki teesile.

Ka meetodikas on arenguruumi. Ehkki klassikalise meetodi-kaanoni kõrval⁶⁰ on raske pakkuda midagi revolutsiooniliselt uut, võib otsustava tähendusega olla mõnikord klassikaliste meetodite vahekorra küsimus. Kirjandus- ja redaktsioonikriitika kõrval on taas kerkinud päevakorda vormi- ja traditsioonilugu, ja seda hoopis laiemas vormis, kui veel 1940. aastatel Nothi töödes võimalik oli. Kogu Lähis-Ida teksti- ja esemelist võrdlusmaterjali on kogunenud niisugune hulk ja selle uurimine ning publitseerimine on jõudnud nii kaugemale, et lähemate aastakümnete olulisemad tulemused piibliteadustes tulevad kindlasti just selliste võrdluste pinnalt. Juba on Pentateuhi uurimiselgi küsitud uute „empiiriliste mudelite” järele ning võrreldud Gilgameši teksti ja tõlgete arengut Pentateuhi narratiivide arenguga (Jeffrey H. Tigay)⁶¹, nähtud J kui „ajaloolase” stiilis Herodotosele sarnanevaid töövõtteid (van Seters, Whybray)⁶² või loodud kontekstuaalne baas, s.t Vana Lähis-Ida tekstide kogum Pentateuhi tekstide kommenteerimiseks, võrdlemiseks ja uurimiseks (William W. Hallo)⁶³. Nii on aga näiteks ka ülal nimetatud esiisade lugude vanimate osade puhul oluliseks võrdlusmaterjaliks Iisraelist ja selle lähiümbrusest leitud raidkirjade väljendusviis ja sisu⁶⁴. Heaks näiteks on ka Pentateuhi seadusetekstide (mida on ju võrreldes narratiivsete tekstidega nii suur hulk) vanuse, vormi, kujunemisloo ja asukoha analüüs Vana Lähis-Ida juriidilise kirjanduse taustal (E. Otto).⁶⁵

⁶⁰ Vt lähemalt Urmas Nõmmik, Randar Tasmuth, *Sissejuhatus eksegeetikasse. Meetodiõpik tudengitele ja kiriku töötajatele*. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, 14 (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2006).

⁶¹ Jeffrey H. Tigay, „The Evolution of the Pentateuchal Narratives” – *Empirical Models for Biblical Criticism*. Ed. J. H. Tigay (vt märkust 4 ülal), 21–52 (ilmunud esimest korda 1985). Vrd ka Tigay eessõna ja kirjutisi „Conflation as a Redactional Technique” ja „The Stylistic Criterion of Source Criticism in the Light of Ancient Near Eastern and Postbiblical Literature” samas kogumikus, lk 1–20, 53–89 ja 149–173.

⁶² Vt Whybray, *The Making of the Pentateuch*, 225–230.

⁶³ William W. Hallo, *The Book of the People*. Brown Judaic Studies, 225 (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1991); vt eriti lk 103–115 ja 117–167.

⁶⁴ Vrd Kratz, *Die Komposition der erzählenden Bücher*, 317.

⁶⁵ Eckart Otto, *Kontinuum und Proprium. Studien zur Sozial- und Rechtsgeschichte des Alten Orients und des Alten Testaments*. Orientalia biblica et christiana, 8 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1996).

Pentateuhi uurimises saame loota vaid teadlaskonna ühisele kriitilisele suhtumisele ja järjekindlusele. Ainult diskuteerides, üksteise väidete nõrku kohti märgates ja tugevaid külgi üle võttes on võimalik jõuda lähemale Pentateuhi tegelikule tekkeloole. „Mida meie teadus eelkõige vajab, on profiil, mis võimaldab paljusust, aga mitte suvalisust, mida ei määratle äärmuslikud seisukohad, vaid tasakaalustatus, ning mida kujundab asjalikkus ja orienteeritus tekstidele.”⁶⁶ Me ei ole kaugeltki lootusetus olukorras, sest seda, mis on analüüsisel selgunud, on üsna palju. Kogutud teadmised on aidanud meil selgemalt mõista vanade heebrealaste paljusid küsimusi, mida nad erinevatel ajastutel – Pentateuhi puhul lõppude lõpuks vähemalt poole aastatuhande jooksul – tekste kirjutades esitasid. Oluline pole seega VT uurijatel ja tõlkijatel kokku lepitud (!) VT teksti „lõppkuju”,⁶⁷ vaid meie arusaamise jaoks on määravad seda eri ajastutel kujundanud jõujooned. Kui mõistame kõike seda, mõistame lõpuks ka Pentateuhi teksti mitmesuguste kirjutajate küsimusi üksteisele ja kõige rohkem Jumalale endale.

⁶⁶ Thiel, *Unangeschlossene Rückschau*, 62.

⁶⁷ Vrd Blumi (*Studien zur Komposition des Pentateuch*, 380, ja märkus 72) tabavat märkust, et „lõppteksti” kõrval on ka „algtekst” mõtteline suurus. Kaob ju VT jutustuste ja tekstide tekkimine rekonstrueerimatusse aegade hämarusse.